

Universal Journal of History and Culture
Vol. 1, No. 2, 219-224, 2019
Book Review
ISSN: 2667-8179

Kültürel Bellek, Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Hatırlama

Yazar: M. Emir İlhan

Yayın Evi: Doğu Batı Yayınları, 2018

Ayşe Nur Leblebicier

Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Muş, Türkiye

an.leblebicier@alparslan.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9448-4629>

Received: 02 July 2019, **Accepted:** 10 July 2019, **Online:** 30 October 2019

İlkçağdan günümüze kadar, insanların gündelik hayatında sıkça gerçekleştirdiği ve yaşamı kolaylaştırma imkanı sağlayan hatırlama/anımsama ediminin ne olduğu, bu eylemin nasıl gerçekleştiği, neyin hatırlanıp neyin hatırlanmadığı düşünürlerin tartışma konusu olmuştur. Günümüzde ise halen bu tartışmalar genellikle zaman, geçmiş, mekan ve bilhassa ‘bellek’ kavramları ekseninde ilerlemektedir. M.Emir İlhan’ın Aralık 2018’de yayımlanan ‘Kültürel Bellek/Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Hatırlama’ isimli kitabında ise bahsi geçen tartışmalar birey, toplum, kültür, dil, anlam, yorum ve tarih gibi mefhumlarla geniş bir irdelemeye tabii tutulmuştur. Fakat ülkemizde zaten ‘az’ çalışılmış bu alandaki verilerden farklı olarak İlhan, ‘hatırlama’ kavramına kendi deyimiyle ‘kültür bilimlerinin kazıbilimi’ olan halkbilimsel bir yaklaşımla çözüm önermiştir. Akabinde yazar, bellek çalışmalarına halkbiliminin de müdahil olacağı bir ‘gedik’ açmıştır. Bu yol, bellek konusunda hem birey hem toplum hem de kültür nazarında ele alınmasıyla çok daha kapsayıcı olacaktır.

Giriş bölümü dışında kitap 2 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ‘*Hatırlama ve Bellek*’ başlığı altında, ‘hatırlama’ mefhumu üzerinde temel kavramlar ve yaklaşımlar irdelenmektedir. 20. Yüzyıldan itibaren bellek şüphesiz sosyal bilimlerin en dikkat çekici kavramı haline gelmiştir. Fakat şüphesiz ki bu kavrama her disiplinin kendi paradigmalarıyla katkı yaptığı görülüyor. Örneğin Psikoloji bilimi belleğin bireysel yönüne vurgu yaparken sosyoloji toplumsal yönüne vurgu yapmaktadır. Tam bu noktada İlhan, interdisipliner bir bakış açısıyla bireysel ve toplumsal belleğin yetersiz kaldığı alanlarda üçüncü bir kavramsallaştırma ihtiyacının doğduğunu belirtiyor. Bu kavram ise kültürel bellektir. Birinci bölümün alt başlıklarında yer alan yaklaşımlardan ilki, “*Bireysel Yaklaşım*” hatırlamayı salt bir zihin faaliyeti olarak ele alan, ‘bireye özgü’ niteliklerin bulunduğu ele alış biçimi olarak tanımlanıyor. Bu yaklaşımı, hatırlamanın bireye özgü olduğu düşüncesine götüren en önemli konu ise ‘geçmiş zaman’ kavramıdır. Bu bakımdan kitap, bireysel bellek ilgisinde kendi zaman anlayışlarını geliştiren Aristoteles, Augustinus, Sigmund Freud ve Henri Bergson gibi düşünürleri derinlemesine incelemeye tabi tutmaktadır. Zamanın nicelikle bağlantılı, ölçülebilir olduğunu savunan Aristoteles’e göre ‘hafıza, yani bellek geçmiş zamanın konusudur.’ Kendisinden sonra gelen Augustinus’ta belleğin geçmişe ait olduğunu savunarak ‘içsel insan/zaman’ anlayışından yola çıkarak belleğin içselliğine, bireyselliğine vurgu yapmıştır. Bireysel bellek fikrine katkıda bulunan bir başka düşünür Freud’a göre ise geçmiş, geçmiş değildir. Ona göre unutmak anıların bellekten silinmesi anlamında gelmeyeceği gibi, yalnızca bir bastırma yöntemi ile geri çekilen hatıralar, daha uygun şartlar altında tekrardan hatırlanmaktadır. Son olarak bireysel bellekte zaman kavramına ‘süre’ mefhumunu vurgulayarak özgün bir biçimde yaklaşan Bergson’a göre geçmiş, asla geçmişte olan bir şey değildir. Geçmiş sürekli bizi izler; şimdiki zamandaki algı ve deneyim ile birleştirir. Bu bakımdan zaman öznenin içinde süreklilik halinde akar.

Kitapta yer alan bir diğer başlık ise bilhassa sosyologların sıcak baktığı *Toplumsal Yaklaşım*dır. Kolektif zaman mefhumundan hareketle ‘kolektif bellek’ kuramının oluşturucusu Maurice Halbwachs, zamanı mekandan ayıran önceki yaklaşımları eleştirerek zamanın, mekan içinde var olan kolektiflikle mümkün olduğunu vurgulamıştır. Ona göre bellek, bireysel değil çünkü zaman bireysel değildir; dolayısıyla geçmiş bireysel değil çünkü hatırlama bireysel değildir. Hatırlama, süreklilikten ziyade çağdaşlılıkla hatta daha spesifik şekilde ‘tanıklarla’ mümkündür. Bu nedenle hatırlamak için başkalarına ihtiyacımız vardır. Belleğin toplumsal olduğunu savunan bir diğer düşünür Michael Schudson ise kendi görüşünü dört maddede şu şekilde özetlemiştir; Bellek bireysel insan zihinlerinden çok kurallar, kanunlar, standartlaştırılmış usuller ve kayıtlar halinde kurumlara yerleşmiş

ve yerleştirilmiştir. İkinci olarak Schudson, ‘verilmiş bellek’ biçimleri olarak adlandırdığı isimden yola çıkarak, belleğin kimi zaman kolektif biçimde yaratılmış anıtlar, eserleri heykellere yerleşmiş olduğunu vurgular. Üçüncü maddesinde, bireylerin zihinlerde konumlanmış olduğu durumlarda bellek bireysel bir mülkiyet olsa da geniş bir grup tarafından paylaşıldığı için toplumsal ya da kolektif olarak bellek olarak nitelendirilmesinin doğru olacağı düşüncesindedir. Son olarak ona göre, anılar bireysel belleklerde kendine has biçimde yer etse bile toplumsal ve kültürel niteliklerini yitirmezler. Belleğin bu şekilde toplumsal oluşu sonraki kuşaklara aktarılan, kolektif biçimde üretilen bir olgu olması bizi önce kültürel miras kavramına ardından kitaptaki bir diğer başlık “*kültürel yaklaşıma*” götürmektedir.

İlhan, bu başlığı daha çok Giambattista Vico’nun düşünceleri üzerinden ve Jan Assman’ın toplumsal belleğe ilişkin eleştirilerinden incelemiştir. Kültürel yaklaşım; öncelikle kültürel ile tarih terimlerinin kesiştiği noktadır. İnsanın kültürel varlığı temelde şimdisi ve geçmişini kapsayan iki varlık tarzının bileşkesidir; varoluşsal ve tarihsel. Bu durumda kültürün varoluşsallığı ile tarihselliği arasındaki bağ insanın hatırlama eylemidir. İnsan kültürel varlığının geçmişini hatırlayarak şimdiye taşır ve şimdiyi hatırlama içeriği ile yeniden yorumlar. Fakat bireysel bellekteki insanın faniliğinden; toplumsal bellekte bu sorunu ‘tanıklar’ ifadesiyle aşmaya çalışan Halbwachs’ta tanıkların ölümlülüğü ile aynı kaderi paylaşacaktır. Bu durumda ‘gelenek’ bir sorun halini almaktadır. Bu nedenle yeni bir hatırlama anlayışı ihtiyacına bu sefer Assman cevap vermiştir. Yine sürekliliğin vurgu yapıldığı Assman’ın düşüncesinde, zaman kavramı merkeze alınarak; bugünden yarına bakabilmek için, dünü yok olmaktan kurtarma ve hatırlayarak yaşatma fikrine göre bellek anlayışı geliştirilmiştir. Bahis konusu olan süreklilik kültürel zaman içinde tekrarlama ve yorumlama pratikleriyle mümkündür. Bu noktada bellek konusunda es geçemeyeceğimiz ‘Toplumlar Nasıl Anımsar?’ kitabıyla bir isim ön plana çıkıyor; Paul Connerton. Ünlü eserinde attığı temel argümanına göre; “eğer toplumsal/kolektif veya kültürel bellek diye bir şey varsa o da yaşamın içindeki uygulamalılıklar ile alışkanlık kazanan beden ve belleğin, törensel yineleme ve canlandırma gibi önemli ritüelistik araçlarıyla mümkündür. Böylelikle alışkanlık belleğini oluşturan ritüelistik uygulamalarıyla kültürel bellek sonraki kuşaklara taşınır.”

Birinci bölümün son başlığı *Halkbilimsel Yaklaşım*’da ise İlhan’ın; çalışmasına özgünlük kattığı yer olduğunu söylersek abartmış olmayız. Bu doğrultuda yazar; Halbwachs, Connerton, Assman gibi düşünürlerin görüşlerini de içeren yoğun bir ‘imgelem’, ‘mitik düşünme’, ‘anlatı’, ‘gelenek’ gibi kavramların zenginliği ile belleğe halkbilimsel açıdan yaklaşmaktadır. Halkbiliminin araştırma

konusu olarak anlatıcılar, yaşayanlar, yaşatanlar ve onların hafızalarının olduğunu söyleyen İlhan; akabinde bu şekilde değerlendirildiğinde ilk masal, türkü, derleme çalışmalarına eğilenlerin halkbilimciler olduğunu vurgular. Bu noktada belleğe halkbilimsel yaklaşımın bağlamı; kültürel miras denilen, bir halkın ürettiği maddi ve manevi kültür ürünleri arasında bir anlam ifade etmesi açısından belirlenebilir. Bu ‘anlam’ bir milleti var eden ortak dil, inanış ve kültürüne gönderme yapar. Bu bütünü halkbilimsel bağlamda anlamlı kılan şey ise mitlerin, ritlerin, simgelerin ve bütün imgesel tasarımların ortak işleve sahip olmasıdır. Yazara göre bu imgesel tasarı; bir halkın tını, düşünme ve duygulanma biçimini belirleyen zemindir. Akabinde bir topluluğun ortak deneyimlerinin anlamı diyebileceğimiz imgelem bir halkın duyuş, düşünüş, ve eyleyiş özgünlüğünü oluşturan o özgünlüğü de sürdüren bellek halidir. Önceki satırlarda belirttiğimiz üzere çeşitli nedenlerden ötürü bir sorun halini alan bellek, halkbilimsel bağlamda okunduğunda birçok yetersizliklerin üstesinden gelmektedir. Örneğin halkbilimsel bellek; düzen ve aktarma olmak üzere iki işlev bakımından ortaya konabilir. Öyle ki kültürel kalıpların bir halkın imgeleminden doğduğu hatırlanırsa; burada kültürel kalıplar ile halkbilimsel anlamda bir düzen işlevi ortaya konulabilir. Düzen ise o aktarmayı harekete geçirir. Aktarma, kültürel kalıp haline girmiş içeriğin bir gelenek oluşturacak şekilde sonraki kuşaklara intikal ettirilmesidir. Bu bakımdan geçmişin geleneğe dönüşmesi için o anının yinelenmeye dayalı, zamansal döngüsellikte bir ritüelin konusu yapılması gerekir. Bu tür yaklaşım beraberinde Conner-ton’un ritüel ve anımsama törenlerine yaklaşımı ile akabinde halkbilimsel yaklaşımın kültürel yaklaşımla olan benzerliğini getirmektedir. Fakat halk bilimsel bağlamın kültürel belleğe katkısı imgelem aracıyla aktarma ve üzen işlevini yerine getiren ‘anlatı’ nosyonu olacaktır.

Kitabın ikinci bölümü *Sözlü-Yazılı Kültür ve Hatırlama* başlığı altında *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Yaşanan Dönüşümler* ile *Kolektif Bellekten Kültürel Belleğe Gelenek Sorunu* olmak üzere iki ayrı başlık ele alınmıştır. İlk başlıkta sözlü kültür ile yazılı kültür kavramlarını karşılaştırmalı biçimde ele alan İlhan, bu süreci *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Bilincin Dönüşümü, Zaman/Mekan Algısı Ve Hatırlamanın İşlevleri, Anlatıcı Ve Belleğin Rolü* ve son olarak *Değişen Anlatı Türleri, Araçları Ve Yöntemleri* başlıkları altında incelemiştir.

Sözlü kültürden yazılı kültüre geçişle birlikte yaşanan bir dizi değişim ve dönüşümlerin nasıl ve hangi alanlarda gerçekleştiğinin ele alındığı bu yazıda söz konusu gelişmelerin; düşünceyi ifade etme ve aktarma aracı olarak sözün kullanımından yazının kullanımına geçişle birlikte başladığını belirterek söze başlıyor İlhan. Bu anlamda matbaanın yaygın kullanımı ile birlikte yazılı kültür dönemi sözlü kültürden ayırıcı en önemli nokta; kent yaşamının başlaması daha doğru ifadeyle

bilginin kentlerde dolaşımı olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum bir bakıma; sözün ve yazının yarattığı kültür farklılığını ortaya çıkaracaktır; sözlü kültürün hakimiyetini icra edeceği yer görece dar bir muhit, kısa zaman iken; yazının hakimiyeti geniş coğrafyalar ve zamanlardır.

Ardından gelen bir sonraki başlık sözlü kültürden yazılı kültüre bilincin dönüşümünde ise yazar; sözlü kültür döneminin düşünme biçiminin temel karakteristik sembolik düşünce iken (ki bu düşünce dönemin insanının doğayı, evreni, doğüstü güçleri anlama, betimleme araçları olarak efsane, masal gibi mitik anlatılara gönderme yapar) yazılı kültürlerde yeni bir düşünme biçimi olarak beden hareketleri ve ritmin belleğine güvenen söz çağı ve imgelem gücünün yerini artık bir mimarı mekan gibi kurgulanan metinlere bıraktığını belirtir. Binevi temelde dilin sembolik kullanımı; kavramsal kullanıma doğru değişmiştir.

Yine bu dönüşümler tek bir alanda sınırlı kalmayıp zaman mekan algısı ve bunlara bağlı hatırlamanın işlevlerinde de gerçekleşir. Örneğin sözlü kültürde iletişimin yüz yüze olması, aynı zaman-mekan içinde gerçekleşmesi sesin işitilebilir uzaklıkta olduğunu ifade eder. Mekan deneyimi, sesin ulaşabildiği ‘uzaklık’ olarak kategorileştirme anlamına gelir. Bununla birlikte mekan deneyimi sözlü kültürlerin ritüelistik törenleri için zemindir. Fakat yazıyla birlikte yüzyüze iletişim olduğu bir zaman ve mekan içinde bir araya gelme etkinliği bitmiş; bu etkinliğin bütün anıların toplandığı, deneyimlerin biriktiği kolektif bellek de söz gibi, geniş uzamlar karşısında etkinliğini yitirmeye başlamıştır.

Karşılaştırılan iki kültürde *Anlatıcı Ve Belleğin Rolü*'ne gelindiğinde ise bahsi geçen sözlü kültürdeki bir anlatının tekrar edilerek bellekleştiği ve bellekteki haliyle sonraki kuşaklara sözle tekrar edilerek aktarıldığı vurgulanmaktadır. Fakat bu; belleğin tekrara dayalı aktarım işlevi yazılı kültürün yazı teknolojisiyle değerini kaybetmiştir. Öyle ki herhangi bir yazılı metin; metin yazılırken gerçek alıcının bulunmadığı tek yönlü bilgi iletilen kağıt parçası halindedir. Fakat sözlü kültürdeki hikaye anlatıcıların rolü bu durumun aksidir. Bittabi tüm bu olgular anlatı türleri, araçları ve yöntemlerini de değişime uğratmıştır. Sözlü kültürde; söz veya sözün yinelenmesine dayalı bir metin anlayışı benimsenerek gelenek aktarılırken yazılı kültür ise yazı ve yazının yorumuna dayalı metin anlayışını benimseyerek geleneği sonraki kuşaklara miras bırakır. Ancak; söze dayalı bir dille tevarüs edilen geleneğin deneyimleri, dünya görüşlerinde yinelemeler taklide dayalı gerçekleşirken yazılı kültürde bu ölçüt; okuma odaklı bir yoruma doğru değişmiştir.

Kitaptaki son başlık *Kolektif Bellekten Kültürel Belleğe Gelenek* sorununda ise dönüşümde

yaşanan en önemli sorunun; aralarında adeta bir doku uyuşmazlığı diyebileceğimiz modernlik ve gelenek kavramlarının çatışmasıdır. Bu uyuşmazlık temelde iki kültürün farklı zaman telakkilerine dayanmaktadır. Öncelikle sözlü kültürlerin kodlarında atalar; bir başka deyişle hikaye anlatıcısı otorite figüründe halk nezdinde saygınlıkları bulunmaktadır. Bu nedenle atalardan kritik edilmeden aktarılan gelenek; yazılı kültürler için artık eleştirilebilir olgu haline gelmeye başlamıştır. Bunun en önemi nedeni söz, zorunlu olarak kolektif bir ortam sağlarken; yazıda metin ile baş başa kalan okuyucu metnin üzerinde rahatça düşünüp kendince yorum yapmaktadır.

Sonuç kısmında kitabı özet halinde sunan yazar; okuyucuya kitabın başından itibaren sonuna kadar derin bir felsefi ve sosyolojik irdelemeler yapma fırsatı sunuyor. Bu fırsat özellikle kendisinin; konu ile alakalı çalışmalar yapan düşünürlerin fikirleri ve alıntılarlarıyla zenginleşmektedir. Ayrıca belleğe bireysel, kolektif, kültürel yaklaşımın eksikliklerini de ifade eden İlhan, belleğe halkbilimsel bir yaklaşımla hem gelenek sorununun çözülmesinde hem de halkbilimci gözüyle yaklaşarak konuya özgün bir bakış açısı katılmasında literatüre fayda sağlamaktadır.